

251

2263

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

СМОЛЬНИКОВ Юрій Борисович

УДК 94 (477) 161.2 + 372.48

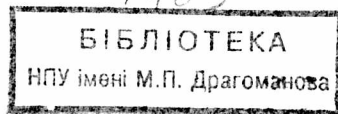
**ПРОБЛЕМА ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ІСТОРИЧНОЇ
ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ (ДР. ПОЛ. 80-Х – ПОЧ. 90-Х РР. ХХ ст.).
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

07.00.01 – Історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2005

НБ НПУ

імені М.П. Драгоманова

100310514

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
член - кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України, завідувач
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
Касьянов Георгій Володимирович,
Інститут історії України НАН України, завідувач відділу
новітньої історії і політики України;

кандидат педагогічних наук, доцент
Ашаренкова Наталія Георгіївна,
Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
професор кафедри теорії та практики культури.

Провідна установа Київський національний університет імені Тараса
Шевченка, історичний факультет, Кабінет Міністрів
України, м. Київ.

Захист відбудеться "18" березня 2005 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "16" лютого 2005 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т. А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Вступ. Актуальність дослідження. Роки «перебудови» в Радянському Союзі позначились національним піднесенням. В Україні, як і в інших радянських республіках, виник стійкий інтерес до національної ідентичності, без якої неможливо побудувати нову політичну ідентичність – необхідну основу для створення нації сучасного типу. Головними складовими національної ідентичності є національна мова та історична пам'ять. Позбавлення національної мови та історичної самосвідомості веде до зникнення націй. Цим пояснюється активність радянського режиму в проведенні політики русифікації і переписуванні історії. Питання відродження національної історії та мови стали одними із центральних в національних рухах радянських республік.

Національні відродження в Європі, як правило, починалися з пробудження інтересу до рідної мови (де вона була під утиском) і, особливо, історії. Апеляція до історії та мови часто виступала як головний засіб пробудження самосвідомості націй (Чехія, Фінляндія, Норвегія та інші).

Питання боротьби за відродження мови та історичної пам'яті були ключовими питаннями національно-культурного руху в Україні в другій половині 1980-х – початку 1990-х років. Мова та історія з самого початку «перебудови» стали політичними питаннями. Вони широко використовувались для формування відчуття гідності, єдності і спорідненості серед українців. Ці питання були задіяні як засіб політичної боротьби між «національним» і «комуністичним» таборами, знайшли відображення в ідеології сепаратистських рухів.

Процес націєтворення в Україні, в якому велику роль відіграють питання мови та історичної міфології, ще продовжується. Ставлення до питань мови та історії є свосвідним показником політичних уподобань населення. Зважена політика в цих сферах сприятиме консолідації суспільства.

Завдання розбудови української державності, становлення національної самосвідомості та політичної ідентичності потребують комплексного дослідження питань політизації національної мови та історичної пам'яті в Україні періоду «перебудови». В цьому періоді криється багато коренів сучасних національно-культурних та політичних проблем України. Актуальність дослідження цієї теми обумовлена також тим, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії досі не було окремої праці, присвяченої безпосередньому аналізу зазначеної проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження здійснено в рамках наукової проблеми «“Українізація” як чинник суспільно-культурного життя в Україні (XX ст.)» (ресстраційний номер 0101U003053), яка розроблялась у відділі історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України. Тема дисертації затверджена на засіданні

Вченої ради Інституту історії України НАН України від 19 грудня 2002 р. (протокол № 11 Вченої ради Інституту історії України НАН України).

Об'єктом дослідження є національно-культурні процеси в Україні в період боротьби за незалежність.

Предметом дослідження є рух за відродження української мови та історичної пам'яті в другій половині 80-х – початку 90-х років XX століття.

Хронологічні рамки дисертаційної праці охоплюють період „перебудови” в УРСР (1985-1991 рр.)

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальному поділу України у 80-х – початку 90-х рр. XX ст.

Метою роботи є виявлення, на основі комплексного аналізу, характерних рис та особливостей процесів, спрямованих на відродження української мови та історичної пам'яті; з'ясування місця і ролі, яку вони відіграли в суспільно-політичних перетвореннях в Україні у другій половині 80-х – початку 90-х років XX ст. Для реалізації цієї мети автором були визначені такі **завдання**:

- простежити процес політизації руху за відродження української мови;
- висвітлити позицію комуністичної влади щодо мовного питання в Україні;
- виявити відмінності між рухом за відродження української мови на Заході та Сході України;
- розкрити цілі використання «мовної карти» прихильниками та противниками незалежності України.
- розглянути «офіційний» і «неофіційний» напрями перегляду історичного минулого України; проаналізувати практичне використання історії для політичної мобілізації мас та ідеологічного обґрунтування позицій різних політичних сил у боротьбі за владу;
- показати ідеологічну переорієнтацію номенклатури із відповідною трансформацією її поглядів на історичне минуле України;
- провести історичні паралелі між національно-культурними процесами в Україні часів „перебудови” та аналогічними рухами в інших країнах.

Методологічною основою роботи є принципи історизму та об'єктивності. Для їх реалізації використані методи: типологізації і класифікації (у характеристиці джерел); ретроспективний (для виявлення змін в національно-культурній політиці УРСР в періоди „застою” та „перебудови”); порівняльний (для виокремлення характерних рис руху за відродження української мови та історичної пам'яті в Україні та інших країнах); аналітичний (для виявлення причин та наслідків політизації національно-культурного руху).

Наукова новизна роботи полягає в опрацюванні актуальної проблеми, яка на сьогодні не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

На основі широкого кола архівних та опублікованих джерел (велику кількість яких складають зарубіжні матеріали) виявлено, як проходив рух за відродження української мови та історичної пам'яті в досліджуваній період.

Вперше зроблено комплексний аналіз діяльності різних суспільних та політичних сил, спрямованої на політизацію питань відродження української мови та історичної пам'яті; досліджено „офіційний” і „неофіційний” напрями перегляду історичного минулого; виявлено відмінності руху за відродження української мови в різних регіонах України; показано ідеологічну переорієнтацію номенклатури із відповідним запозиченням опозиційної інтерпретації історичного минулого з метою збереження влади; проведено історичні паралелі між національно-культурними процесами в Україні та інших республіках, виявлено їх характерні риси.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що таке дослідження сприятиме формуванню цілісної концепції новітньої історії України. Аналіз вирішення національно-культурних питань періоду „перебудови” може дати певні орієнтири державним і культурним діячам у реалізації національно-культурних програм у сучасній Україні.

Матеріали дисертації можуть бути використані для підготовки спеціальних та узагальнюючих праць з історії України ХХ-го століття; вузівських курсів; спеціальних розробок в галузі етнічних відносин.

Апробація та впровадження основних положень дослідження. Дисертація обговорювалась на засіданні відділу історії культури українського народу та відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України. Її окремі положення та висновки повідомлялися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: “Perspectives on Independent Ukraine” (Гарвард, серпень 1996); “Історія України: історія вивчення, сучасний стан і перспективи досліджень” (Київ, травень 2003); “Полікультуротворча діяльність – 2004” (Київ, лютий 2004); “Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах” (Київ, березень 2004).

Публікації Основний зміст, узагальнення та інші аспекти дисертаційного дослідження висвітлені в 7 публікаціях автора, в тому числі чотирьох фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Її загальний обсяг становить 255 сторінок, із них 178 сторінок основного тексту. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, бібліографічних посилань та списку використаної літератури (52 сторінки, 502 позиції).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі “Історіографія та джерельна база дослідження” розглядаються найважливіші здобутки вітчизняних і зарубіжних істориків з

досліджуваної проблеми, а також робиться огляд архівних джерел, опублікованих документів та матеріалів преси.

Теоретичним проблемам національно-культурних рухів на Заході присвячувалась велика увага порівняно з радянськими вченими. В одній із класичних праць, присвячених національним відродженням, М.Гроха "Social Precondition of National Revival" (1985) дається їхня загальна схема. На думку Гроха, національне відродження починається з культурного, тобто спочатку йде культурницька стадія, де велику роль відіграють питання відродження національної мови та історичної спадщини, потім вона поступово політизується і перетворюється на політичну стадію. Події періоду "перебудови" в Україні підтверджують цю схему. Ідея політизації "культурницького" руху в Україні висловлювалась гарвардським професором Р.Шпорлюком. Причому Шпорлюк, на відміну від Гроха, наголошує, що культурницький етап відразу ж стає і політичним¹.

Іншою важливою працею для розуміння процесів "національно-культурних відроджень" є монографія британського дослідника Е.Сміта "Національна ідентичність" (1991), український переклад якої з'явився у 1994 р. Автор розкриває загальні напрями цих процесів, їхню ідеологію. Особливий інтерес для нашого дослідження мають спостереження автора щодо використання історичної пам'яті та мови національними рухами у політичних цілях. В роботі американського вченого Г.Кона "The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and Background" (1945) дається слушна для розуміння сутності українського національно-культурного руху зазначеного періоду історична типологія націоналізмів. На думку Кона, "східний" націоналізм, який є типовим для країн Центральної та Східної Європи, робить наголос не на політико-економічній сфері, що є характерною рисою "західного" типу націоналізму, а на міфологізованому минулому. Рухійною силою у формуванні його ідеології стає, як правило, літературно-художня або «культурницька» інтелігенція, для якої характерною є апеляція до питань історичного минулого і мови. Також типовою рисою «східного» націоналізму, зазначає Кон, є комплекс меншовартості, який компенсує себе через самозахоплення. Всі ці риси були характерними і для України другої половини 1980-х – початку 1990-х років.

Питання «створення» націй у період так званих «національних відроджень» розглядаються в класичній праці британського дослідника Е.Гелнера «Нації та націоналізм» (1983), перекладеній на українську мову у 2003 р. В ній автор розглядає процес постання націй та формування національної свідомості і приходять до висновків протилежних тим, яких дотримується більшість українських істориків та політологів, а саме, що національна свідомість не «відроджується» і нації не «пробуджуються». Нації створюються людьми для певних політичних цілей, наголошує дослідник.

Після проголошення незалежності національно-культурні процеси в Україні стали привертати все більшу увагу вітчизняних дослідників. Г.Касьянов, наприклад, розглянув теоретичні аспекти націстворення, І.Кресіна присвятила увагу взаємозв'язку між

¹ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 11. – С. 78.

українською національною свідомістю і політичними процесами, В.Масненко проаналізував міфологічні компоненти історичної та національної свідомості².

Національні процеси в СРСР періоду “перебудови” викликали велику увагу з боку як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, оскільки націоналізм став однією з головних рушійних сил суспільних процесів. Причини становлення національних рухів у радянських республіках досліджуються у роботах А.Хазанова, М.Мойсєєва, Г.Гуттенбаха³. Питання розкладу марксистської ідеології і заміни її націоналістичною знайшли відображення у працях І.Луна та Д.Лейна⁴. Висвітленню крайнощів національних рухів в СРСР присвятив свою увагу Ю.Римаренко⁵. Проблеми регіональної ментальності в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х стали предметом дослідження канадського дослідника О.Субтельного⁶. Він підкреслює переважання російсько-центричної ментальності серед населення Східної України, значна частина якого розглядала себе в рамках російської культури, показує відмінність мотивів боротьби за незалежність між східними та західними регіонами республіки. Роль інтелігенції у розвитку історичної свідомості народів СРСР в добу “перебудови” дослідила російська дослідниця Л.Дробіжева⁷. Авторка показує зміну поглядів інтелігенції в процесі розвитку подій “перебудови”, поступову радикалізацію її активності і поділ на різні політичні напрями.

Зміни в радянській історичній науці періоду “перебудови” викликали особливу увагу з боку дослідників, оскільки зміни в інтерпретації історії безпосередньо пов’язані із змінами в ідеології. Стан української радянської історичної науки в період “перебудови” висвітлюється в роботах С.Білоконя, С.Величенка, В.Головка⁸. Змінам в інтерпретації історії українсько-російських відносин присвятив увагу Марк фон Хаген⁹. Ф.Сисин і С.Плохій звернули увагу на використання міфології запорозького козацтва

² Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 349 с.; Крестна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз). – К.: Вища школа, 1998. – 389 с.; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX-го ст.). – Київ – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.

³ Hazanov A. The Collapse of the Soviet Union: Nationalism during Perestroika and Afterwards // Nationalities Papers – 1994. – Vol.22, – No.1. – P. 157-173; Моисеев Н. Размышления о национализме // Социально-политический журнал. – 1994. – № 3-8; Huttenbach H. Sources of National Movements // Nationalities Papers. – 1990. – Vol.XVIII. – No.1. – P. 47-53.

⁴ Looe E. Marxism and Perestroika // Soviet Studies. – Vol.42, – No.4, – 1990 – P. 480-489; Lane D. Soviet Society under Perestroika. – L., 1992. – 422 p.

⁵ Римаренко Ю. Национал-популизм: сущность, эволюция к национал-экстремизму, стратегия и тактика – К., 1991. – 71 с.

⁶ Subtelny O. Russocentrism, Regionalism, and the Political Culture of Ukraine. // Tismaneau V. (ed.) Political Culture and Civil Society in Russia and the New State of Eurasia. – L.-N.Y.: M.E. Sharpe, 1994. – P. 189-208.

⁷ Drobizheva L. The Role of the Intelligentsia in Developing National Consciousness Among the Peoples of the USSR under Perestroika. // Ethnic and Racial Studies. – 1991. – Vol.14. – No.1. – P. 87-99.

⁸ Блокін С. Про становиде історичної науки в Україні // Український історик. – 1990. – №1-4. – С. 138-144; Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914-1991. – N.Y.: St. Martin’s Press, 1993. – 266 p.; Головка В. Історіографія кризи історичної науки: український контекст. – К., 2003. – 228 с.

⁹ Mark von Hagen. Soviet Historiography and the Nationality Question // Nationalities Papers. Vol., XVIII, № 1, Spring 1990. – P. 48-57.

для національної консолідації в Україні у 1989-91 рр.¹⁰. В.Голц, В.Заруба і Л.Винар розглянули зміни у шкільних підручниках з історії СРСР та історії України¹¹.

Великий суспільний резонанс викликала тема голоду 1932-1933 років, оскільки зміна поглядів на це явище могла значно підірвати легітимність радянської влади в Україні. Процес відродження історичної правди про голод в добу „перебудови” знайшов відображення в статтях радянологів Д. Марплза, Дж. Мейса, Я. Хантера, Х. Окуда¹². Місце голоду 1933 року в суспільно-політичному житті України кінця 1980-х – початку 1990-х рр. аналізується у працях дослідників С.Кульчицького, С.Костилювої, Р.Сербина та ін¹³. На думку С.Кульчицького, в українському національному відродженні, яке відбувалось в роки “перебудови”, пам’ять про голод стала ключовим чинником поглиблення національної свідомості українців і укріплення їхнього переконання в потребі своєї власної незалежної держави.

Рух за відродження національних мов титульних націй радянських республік зазначеного періоду розглядається в працях А.Піголкіна, М.Студенкіної, М.Кірквуда, Б.Степанишина, В.Лизанчука та ін¹⁴. Російські науковці, як правило, підкреслюють його агресивний характер. Більшість українських авторів, навпаки, схильні його ідеалізувати. На наш погляд, найбільш виважений, неупереджений аналіз мовних проблем в Україні періоду “перебудови” вдалося зробити зарубіжним дослідникам Д.Арелю та Р.Солчаніку¹⁵.

Національно-культурні проблеми України зазначених років частково відображені в монографіях В.Литвина, О.Гараня, Т.Кузьо та Е.Вільсона¹⁶. Найбільш ґрунтовною

¹⁰ Plokhy S. Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute. // Starr F. (ed.) The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. – New York, 1994. – P.147–171. Sysyn F. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol.XIV. – No. 3/4. – P. 593-607.

¹¹ Tolz V. New History Textbook for Secondary Schools // Report on the USSR. – 1989. – Sept., 1; Заруба В. Тенденційний підручник: дальше фальсифікування історії України // Український історик. – 1990. – №1-4. – С. 145-153; Винар Л. „Пізнайте істину і істина освободить вас” // Самостійна Україна. – 1991. – ч. 5.

¹² Marples D. An Appraisal of Famine in the Ukraine in 1932-33 // Radio Liberty Research. – RL 391/88. – 1988. – August 29; Mace J. How Ukraine Was Permitted to Remember // The Ukrainian Quarterly. – Vol. XLIX. – No. 2. – Summer 1993. – P. 125; Hunter J. Putting History on Trial: The Ukrainian Famine of 1932–33 // Journal of Ukrainian Studies. – Winter, 1990. – P. 50–51; Okuda H. Recent Rethinking of Collectivization in the Soviet Union // Takayuki Ito (ed.) Facing Up to the Past: Soviet Historiography under Perestroika – Hokkaido University, 1989. – P. 169-180.

¹³ Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 40 – 41; Костилюва С. Тема голоду 1932–1933 рр. у дзеркалі газети «Літературна Україна» доби Горбачовської гласності // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 452–458; Сербин Р. За яку спадщину. – К., 2002. – 144 с.

¹⁴ Pigalkin A. Studenkina M. Republican Language Laws in the USSR: A Comparative Analysis // Journal of Soviet Nationalities. – 1991 (Spring) – Vol. 11. – No. 1. – P. 38-76; Kirkwood M. Glasnost', 'The National Question' and Soviet Language Policy. // Soviet Studies. – 1991. – Vol.43. – No 1. – P. 61-68; Степанишин Б. Четвертий ренесанс України. – Рівне, 1999. – 236 с.; Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. – 413 с.

¹⁵ Arél D. Ukraine. The Temptation of the Nationalizing State // Tismaneanu V. (ed.) Political Culture and Civil Society in Russia and the New State of Eurasia. – N.Y.: M.E. Sharpe, 1994. – P. 157-189; Solchanyk R. Centrifugal Movements in Ukraine on the Eve of the Independence Referendum // Report on the USSR. – 1991. – November 29.

¹⁶ Гараня О. Убити дракона: З історії Руху та політичних партій України. – Київ: Либідь, 1993. – 198 с.; Литвин В. Політична арена України. – Київ: Абрис, 1994. – 495 с.; Kuzio T, Wilson A. Ukraine: Perestroika to Independence. Edmonton – Toronto: CIUS, 1994. – 260 p.

монографією, в якій розглядаються питання мови та історичної спадщини в УРСР періоду “перебудови”, є робота канадського дослідника А. Камінського “На перехідному етапі: “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні” (1990). Ця книга цінна, насамперед, своїм фактажем. Автор приділяє мало уваги аналізу історичних подій, ідеалізує діяльність опозиції. Оскільки праця писалась під час “перебудови”, в ній повністю відсутні архівні джерела. Монографія вийшла в світ коли Радянський Союз ще існував, тому автор, природно, не міг довести події до їх логічної завершеності.

Аналізуючи ступінь вивчення національно-культурних процесів в Україні зазначеної доби, слід відзначити, що тут є широке поле для дослідника, оскільки автори висвітлювали питання відродження мови та історичної пам’яті в основному побіжно, в ракурсі більш широких проблем. Недостатньо уваги приділялось процесам політизації цих питань, використанню їх як засобів у боротьбі за владу. Немає також спеціальних праць, присвячених комплексному дослідженню цієї проблеми.

Джерельну базу дисертації склали, передусім, документи і матеріали центральних державних архівів України. Важливе значення мали документи Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДГАО України), особливо Фонду 1, який містить протоколи з’їздів, засідань бюро, секретаріатів, пленумів, конференцій партійних комітетів КПУ, на яких розглядались питання національно-культурної політики правлячої тоді партії: заходи партійних органів по протидії спробам реабілітації історичних діячів, які боролись проти російського та радянського політичного устрою; пропозиції по захисту пам’яті російських та радянських політичних діячів; питання використання історії як засобу політичної боротьби проти ідеологічних опонентів партії; практичні заходи щодо змін у мовній політиці Компартії України.

Важливими джерелами для розуміння національно-культурних процесів періоду «перебудови» в Україні виявились документи, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Це, у першу чергу, матеріали Верховної Ради Української РСР, Голови Президії та Секретаріату Верховної Ради Української РСР, постанови Ради Міністрів Української РСР. Особливо цікавими для нашого дослідження є протоколи засідань комісії Верховної Ради з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин, а також з освіти і культури, які проливають світло на закулісні рішення компартійної номенклатури щодо протидій по впровадженню національної символіки в Україні та перешкод скасуванню 20-ї статті Закону про освіту УРСР.

Значний інтерес для дисертаційного дослідження становлять документи фондів Державного архіву Київської області (ДАКО), зокрема протоколи засідань партійної організації Спілки письменників України, які дають можливість зрозуміти політику письменників у справі відродження української мови та історичної пам’яті в республіці.

Велике значення для дисертаційного дослідження мало використання фондів Гарвардського центру досліджень Росії та Східної Європи та бібліотеки «Widener», де зберігається багато матеріалів з тематики досліджуваного періоду. Особливо корисними виявились архіви радіопрограм «RFE/RL Research Report», та «Report on the USSR». В них зберігаються тексти радіорепортажів, в яких висвітлюється широкий спектр подій національно-культурного життя в СРСР. Дослідження цих джерел дало можливість дисертанту провести аналогії між рухами за відродження національних мов та історій титульних націй радянських республік та України, зробити відповідні узагальнення.

У дисертації також використані й нарративні джерела, перш за все спомини учасників досліджуваних подій. Значну джерельну базу дисертації склали матеріали вітчизняної та зарубіжної преси (Росія, Велика Британія, США, Канада, Німеччина).

Таким чином, залучена джерельна база характеризується різноманітністю і різноплановістю. Обсяг опрацьованих джерел та літератури являє собою достатню інформативну базу, використання якої дозволило виконати поставлені завдання дисертаційного дослідження.

У другому розділі **“Рух за відродження української мови”** розглядаються основні форми і методи боротьби громадськості за надання конституційного статусу українській мові, процеси політизації мовних проблем політичними силами і громадськими рухами в Україні доби “перебудови”. Оскільки мова є важливою складовою етнічності, то боротьба за мову є фактично боротьбою як за політичне, так і за економічне домінування певного етносу. Звідси пояснюється підвищена увага до мовних проблем з боку різних політичних таборів.

В дисертації зауважується, що рух за відродження національних мов в радянських республіках, в тому числі і в Україні, розпочинали письменники, що є типовим для східної або етнічної моделі суспільства за типологією Е.Сміта та Г.Кона. Українські письменники не були першими, хто вказав на кризовий стан національних мов титульних націй. Мовні проблеми були порушені на з’їздах письменників Прибалтики та РРФСР в кінці 1985 – на початку 1986 років. Це фактично дало українським письменникам імпульс до зрушень.

Питання занепаду української мови було піднято українськими письменниками у червні 1986 р. Автор дотримується думки, що письменники у своїх виступах на захист української мови в перші роки „перебудови” керувались не тільки патріотичними мотивами, але й прагматичними міркуваннями, оскільки звуження ареалу використання української мови прямо зачіпало їх професійні та кар’єрні інтереси.

На початку „перебудови” письменники діяли дуже обережно. Вони не наслідились піддати критиці головну причину занепаду української мови – національну політику КПРС, натомість літератори звинувачували своїх же співвітчизників, які цуралися користуватися рідною мовою. Заклики до відродження української мови йшли паралельно із закликами до вдосконалення вивчення російської мови. Автор пояснює таку тактику письменників острахом спровокувати негативну реакцію центру, оскільки

досвід хрущовської „відлиги” свідчив про таку можливість. Але навіть така поміркована діяльність літераторів виявилась продуктивною. Започатковані дискусії щодо стану української мови в республіці стимулювали громадську активність інтелігенції. Це був важливий політичний крок. Процеси націєтворення в багатьох країнах починались саме з мовного питання.

Характерною рисою руху за відродження української мови на першому етапі „перебудови” була апеляція до Леніна. Критичний стан української мови, як правило, пояснювався відхиленнями від принципів ленінської національної політики. На думку автора, використання імені Леніна для обґрунтування мовних вимог було тактичним ходом української поміркованої інтелігенції, оскільки головним ідеологічним гаслом „перебудови” було „назад до Леніна!” Таким чином, посилаючись на Леніна, можна було уникнути небажаних звинувачень у різних ідеологічних „ухилах”.

Дисертант простежує поступову радикалізацію вимог українських письменників і доходить висновку, що значну роль тут відіграли як послаблення контролю центру над національно-культурною сферою республік, так і стимулююча активність письменників і громадськості в інших республіках, спрямована на одержавлення мов титульних націй. На третьому році „перебудови” письменники починають пов’язувати у своїх виступах стан української мови із станом українського народу. Тобто мовне питання починає серйозно політизуватись. Подібні ототожнення мови і національної ідентичності були типовими і для інших національно-культурних рухів в країнах Європи та Азії в різні часи; вони використовувались, головним чином, для політизації населення.

Розглядаючи політику Компартії України в мовному питанні автор показує, що апарат КПУ проводив бажану Кремлю політику, остерігаючись приймати кардинальні самостійні рішення в цьому питанні. Головний наголос робився на українсько-російській двомовності і, особливо, на збереженні перевіреного засобу русифікації – 20-ї статті закону про освіту щодо права вибору батьками мови навчання для своїх дітей. ЦК КПУ пропонував лише косметичні зміни для поліпшення мовної ситуації, такі як збільшення кількості годин в школах на вивчення української мови і літератури, збільшення шкіл з українською мовою навчання, україномовних класів в російськомовних школах тощо. Такі засоби не зачіпали законодавства і не могли суттєво вплинути на поліпшення ситуації. Обережність і поступовість українських властей щодо змін у мовному законодавстві можна також частково пояснити і острахом спровокувати загострення політичної ситуації на мовному ґрунті, як це відбулося в Прибалтиці та Молдавії.

Дисертант аналізує причини і передумови появи в другій половині 1980-х рр. низки різноманітних громадських культурно-мовних товариств, які опікувались не лише культурологічними проблемами. До їх складу входило багато колишніх дисидентів, які намагались спрямувати діяльність товариств у політичне русло. Мовні товариства все більше політизувались і ставали осередками опозиційних до правлячого режиму сил. Частина борців за відродження української мови була не стільки зацікавлена у

вирішенні мовної проблеми, скільки у її політизації для суто прагматичних цілей зміни влади. Це явище було універсальним для всіх радянських республік досліджуваної доби. Повсюди можна було побачити трансформацію культурних проблем у політичні.

Широке обговорення проекту закону “Про мови в Українській РСР” у пресі, діяльність мовних товариств, виступи письменників, журналістів, педагогічних колективів на конституційний захист української мови сприяли політизації суспільства.

Під час обговорення проекту закону виявилась суттєва різниця між різними регіонами України у ставленні до пропонованих змін. Найбільш інертними виявились центральні області, східні і південні виступали за державність двох мов – української та російської, західні вимагали надати державний статус виключно українській мові. Цей розподіл виявив різницю в менталітеті, яка відобразилась на політичній активності населення різних частин республіки.

Україна прийняла закон про конституційний захист національної мови однією з останніх радянських республік у жовтні 1989 р. Подальше зволікання поставило б Верховну Раду у незручне становище перед громадськістю. Хоча закон “Про мови в Українській РСР” не визнавав формально за російською мовою статусу державної, але, беручи до уваги не зовсім випадкові лазівки в ухваленому законі, можна стверджувати, що він декларував фактично той стан, проти якого боролась українська творча інтелігенція, тобто стан українсько-російської двомовності. Головною слабкістю мовного закону було те, що він не передбачав санкцій у випадку опору і мав, по суті, декларативний характер. Позитивною рисою закону було те, що його “розмитість” та “м’якість” допомогла уникнути можливих етнічних конфліктів в Україні.

Закон “Про мови в УРСР” не міг радикально покращити стан української мови ще й через те, що в квітні 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон “Про мови в СРСР”, який надавав російській мові значний пріоритет над українською своїм статусом як офіційної мови СРСР. В дисертації пояснюється, що такі заходи центру були природною реакцією на можливість ускладнення функціонування союзної бюрократичної машини, необхідної для існування самої держави. Творці союзного закону також вирішили за доцільне зберегти статтю про вільний вибір мови навчання як перевірений засіб русифікації.

У дослідженні звернено увагу на те, що впровадження закону “Про мови в УРСР” помітно відрізнялось на Заході і Сході України. В східних і південних областях він часто відверто ігнорувався або зустрічав агресивний опір. Позитивні зрушення тут відбулись фактично лише в царині освіти. На Заході України впровадження закону нерідко проводилось форсованими темпами, не дивлячись на протести російськомовного населення. Порушення принципу поступовості введення закону в дію на Заході України було використано лідерами сепаратистських рухів на Сході та Півдні республіки. Це надавало їм підстави для поширення чуток про примусову українізацію у випадку відокремлення України від Союзу РСР. Мовне питання під кінець „перебудови” активно використовувалось номенклатурою східних та південних областей як дієвий

засіб розколу суспільства за мовною ознакою. Мета такої політики була суто політична – збереження влади.

У третьому розділі «“Перебудова” та історична пам’ять» розглядається процес відродження національної української історії, аналізується використання історії як засобу політичної боротьби між різними ідеологічними таборами.

Розглядаючи політику КПУ стосовно заповнення „білих плям” історії, дисертант показує, що українське партійне керівництво переоцінювало історичні постаті дуже обережно, постійно оглядаючись на Москву. Під реабілітацію підпадали, в основному, діячі радянського періоду, але ті, хто виступав проти російського правління ще за царату, як правило, ні. Тобто позитивне ставлення до Росії, навіть царської, цінилось вище, ніж вірність радянській владі. Подібні тенденції в офіційній політиці влади можна було побачити і в інших радянських республіках. Реабілітація національних борців проти царату автоматично потягнула б за собою реабілітацію їхніх політичних поглядів, сутнісно яких було, в основному, відокремлення від Росії. Перегляд постаті Леніна в офіційній історіографії був під табу фактично до кінця „перебудови”, оскільки на ньому трималась легітимність радянської влади. Офіційні історики в Україні, як і в інших радянських республіках, всіляко намагались довести, що сталінізм не був історично неминучим, що він був відхиленням від „правильного” ленінізму.

Автор виділяє питання колективізації і голоду 1932-1933 років як одні із ключових моментів заповнення “білих плям” в історії України. В перші роки “перебудови” Радянські історики визнали факт голоду і широких репресій під час проведення колективізації. Головними причинами голоду вони назвали природні умови і прорахунки керівництва. Офіційні історики в Україні, як і в Казахстані, який також сильно постраждав від голоду, відмовились пов’язувати причини голоду із цілеспрямованою політикою геноциду з боку Москви. Дисертант пояснює це тим, що оскільки саме поняття геноциду має етнічне забарвлення, то визнання факту геноциду надало б потужного удару не тільки легітимності радянської влади, але й автоматично підняло б питання про позитивність перебування республік під патронажем “старшого брата”.

Опозиційні комуністичному режимові сили намагались використати питання голоду для розвитку національної свідомості українців. Цим пояснюється проведення опозицією широких громадських акцій на вшанування загиблих під час голоду 1932-1933 років, оскільки спільне лихо сприяє консолідації етнічної спільноти не менше, ніж спільна слава. Наголос робився на штучному характері голоду. Голод розглядався, на відміну від комуністичного трактування, як акт геноциду проти українського народу. Доказ штучності голоду надавав національним силам необхідне ідеологічне підґрунтя для вимоги незалежності як засобу запобігання подібних лих у майбутньому.

Із подальшим розвитком “перебудови” і послабленням ідеологічного тиску центру відбувалось пробудження громадської ініціативи в усіх радянських республіках. Національна інтелігенція створювала різноманітні культурологічні організації,

головною метою яких був перегляд усталених поглядів на історичне минуле. Поступово ці культурологічні організації політизувались, перетворювались на політичні партії. Історія широко використовувалась для обґрунтування ідеології новостворених політичних партій, тобто спрямовувалась на досягнення конкретної політичної мети. В програмах партій “національного табору” наголошувалось на відмінностях історичних шляхів російського та українського етносів і, відповідно, на незаконності перебування України під правлінням Росії.

У роботі звертається увага на те, що серед історичних розвідок українських радикалів особливо популярною темою було „колоніальне минуле”. Переяславська угода стала зображуватись як одне із найбільших лих, які спіткали Україну на шляху її довгої історії, оскільки вона започаткувала добу колоніальної експлуатації. Звідси напрошувався політичний висновок – щоб покінчити з колоніальною експлуатацією, треба покінчити із союзом з Росією, тобто отримати незалежність. Автор підкреслює, що подібний до українського радикального руху наголос на колоніальній експлуатації робився національними силами і в усіх інших радянських республіках другої половини 1980-х – початку 1990-х років. Риторика колоніальної експлуатації є дуже типовою для всіх національних рухів за незалежність.

Одним із ключових питань ідеології “національного табору”, спрямованої на формування історичної свідомості і політизацію мас, була проблема походження українського народу. Тут для досягнення політичних цілей були взяті на озброєння теоретичні розробки М.Грушевського та його школи, а саме про самотність українського народу, відокремленість української історії від російської, а значить повне і навіть монопольне право українців на спадщину Київської Русі. Тобто наголошувалось, що прагнення до незалежності має міцне історичне підґрунтя. Комуністи, навпаки, пропагували погляди на Київську Русь як спільну спадщину трьох братніх слов'янських народів. Тут також простежується конкретна політична мета – якщо колись були разом, то і зараз не варто розривати природну єдність.

Автор зазначає, що Комуністична партія України також досить широко використовувала історію як засіб політичної боротьби із своїми ідеологічними опонентами з “національного табору”. Особливо популярними в комуністичній пресі часів “перебудови” стали теми пов'язані з історією ОУН-УПА, оскільки на більшості території республіки у населення, завдяки довгим рокам комуністичної пропаганди, сформувався негативне ставлення до визвольного руху в Західній Україні як до “буржуазно-націоналістичного”. КПУ вирішила використати це упереджене ставлення серед більшості українців до бандерівців. З цією метою редакції підконтрольних партії газет отримали вказівки підготувати матеріали, в яких мало бути зображено співробітництво бандерівців із гітлерівцями, а також проведено відповідні паралелі із сучасними прихильниками реабілітації ОУН, перш за все із лідерами Народного руху України за перебудову. Тобто головним завданням цих матеріалів було не стільки викриття “злочинної сутності бандерівського руху” (про це вже дуже багато писалось

ще в роки “застою”), скільки дискредитація тих політичних сил, які хотіли зобразити бандерівців як патріотів України.

На думку автора така практика створення „образу ворога” із допомогою навішування ярликів „націоналістів” на політичних опонентів і всіх тих, хто їх підтримував, була використана номенклатурою як запобіжний клапан, який відвертав невдоволення і агресію населення східних областей від неї і спрямовував їх на „зовнішнього ворога”, тобто „націоналістів-західняків”. Розколюючи свідомо суспільство у такий спосіб номенклатура намагалась відвернути увагу населення від вирішення внутрішніх проблем і утримати владу.

Наведений в дисертації фактичний матеріал свідчить про те, що місцеві парторганізації дуже часто зволікали з своєчасними відповідями в “історичних баталіях” із своїми опонентами. Старе трактування вже очевидно не відповідало новій політичній обстановці, а нове бачення історії розроблялося дуже повільно, оскільки його авторами були офіційні історики із властивим їм перестрашуванням та огляданням на інструкції, які збентежене розвитком “перебудови” партійне керівництво не могло і не вміло без допомоги Москви вчасно розробити. Розгубленість партійних органів на місцях і невміння своєчасно реагувати на зміни в політичній обстановці сприяли програшу у боротьбі за маси. Іншим чинником успіху історичної інтерпретації нових політичних домагань опозиції було погіршення економічної ситуації. Тобто, чим гірше ставала економічна ситуація тим більш позитивно ставилось населення до пропаганди нової історичної міфології. Ця тенденція була помітна в усіх радянських республіках.

Дисертант аналізує регіональні особливості у висвітленні історичного минулого. Зокрема, вказує, що в Західній Україні широкої популярності набули теми історії Січових стрільців, УГА, ЗУНР, УПА. На Сході України ці теми поширення не мали. Для ментальності східного українця вони здавались чужими. Тому західні українці, після невдалих спроб пропаганди вищеназваних тем в східних регіонах, звернулись до зрозумілих східному українцю об’єднуючих міфів про козацтво, хоча ця тема мало пов’язана з історією Західної України. Цими прагненнями пояснюється активна участь західних українців у відзначенні 500-річчя Запорізької Січі. Період козащини став відігравати роль так званої “золотої доби”, дуже характерної риси всіх національних відроджень.

Святкування 500-річчя козацтва було широко використано національними силами для пропаганди ідеалу братерства серед українців, їхньої політичної спорідненості. Підкреслювався незалежний характер козацької спільноти, її слава і гідність, демократичність та індивідуальність, на відміну від російського колективізму, деспотизму і рабської покірливості. Все це спрямовувалось на пропаганду окремішності українського історичного процесу і відіграло певну роль у пробудженні національної свідомості..

В дисертації зазначено, що для багатьох українських неофіційних істориків досліджуваного періоду було характерним широке занурення в романтизацію історії.

Історія України зображувалась як “славна”, її герої – “великі”, але по відношенню до них чиняться несправедливості і обман з боку сусідніх держав, перш за все – Росії. Тобто невдачі українського націє – та державотворення цілком пояснювалися зовнішніми причинами. Демонізація образу Росії була типовою рисою нового тлумачення історії в усіх радянських республіках. Дисертант доходить висновку, що такі історичні підходи були значною мірою реакцією на потужний культурний вплив Росії і накидання іншим народам російськоцентричної моделі національної історії. Це сприяло розвитку психологічного комплексу меншовартості, який виражався у спробах всіляко довести культурну і політичну вищість “колоній” над “метрополією”.

У **висновках** викладено результати дослідження, які виносяться на захист:

– Рух за відродження української мови в республіці розпочався з мінімальних вимог. Головною рушійною силою тут виступали українські письменники, які наслідували приклад письменників інших республік. Спочатку висувались лише вимоги рівноправної двомовності. Поступово із розвитком відцентрових тенденцій в СРСР вимоги письменників ставали все більш радикальними. Двомовність стала розглядатись вже як засіб денационалізації українського народу. Все гучніше серед української творчої інтелігенції лунали висловлювання про ототожнення національної ідентичності з обов'язковою мовною ознакою, що свідчило про політизацію мовного питання.

– Політика КПУ в мовному питанні відзначалась надзвичайною обережністю і консерватизмом. Українське партійне керівництво боялось виявляти ініціативу, брати на себе відповідальність, постійно оглядалось на Москву за інструкціями, а коли їх не було, то просто вичікувало, залишаючись на старих позиціях. Мовну політику українські партійні лідери намагались проводити у відповідності з бажаннями Кремля. Тобто наголос робився на російсько-українській двомовності та на обов'язковому збереженні старих постулатів освітньої політики. Робились лише незначні зміни для заспокоєння громадськості, які не зачіпали законодавства. Зрушення в мовній політиці КПУ відбулись лише після змін щодо цього питання у Москві. Тільки після відповідних рішень союзного керівництва, які відносили мовні питання до компетенції національних республік, відбувся поворот верхівки КПУ до домагань інтелігенції щодо одержавлення української мови в республіці. Політика русифікації фактично продовжувалась до прийняття Закону про мови в УРСР.

– Рух за відродження української мови мав значні відмінності на Заході і Сході України. На Заході України він мав потужну підтримку серед широких верств населення. Високий рівень національної свідомості на Заході України відобразився в радикальності мовних вимог. Впровадження Закону про мови тут нерідко відбувалось форсованими темпами, не зважаючи на протести російськомовного населення.

На Сході України спостерігався досить значний спротив російськомовного населення поширенню вжитку української мови. Партійна номенклатура вміло використовувала ентузіазм західних українців і східноукраїнської творчої інтелігенції для залякування російськомовного населення Східної України та Криму чутками про

примусову українізацію. Поширення чуток про примусову українізацію в Східній Україні під кінець «перебудови» також використовувалось політичними угрупованнями, які мали на меті сепаратистські цілі. Мовне питання стало одним із ключових у сепаратистських рухах на Сході та Півдні України. Подібні сепаратистські тенденції, в основі яких лежав острах примусової дерусифікації, мали місце і в інших радянських республіках із значною російськомовною спільнотою. На Сході та Півдні республіки мовний закон часто ігнорувався, а в деяких місцях взагалі відкрито саботувався. Номенклатура цих регіонів навмисно політизувала мовне питання для розколу населення республіки за мовною ознакою з метою збереження влади.

– Мовне питання широко використовувалось в політичних цілях як прихильниками незалежності, так і її противниками. Якщо прихильники незалежності вбачали у відродженні мови серйозний крок для становлення національної ідентичності і фундамент для майбутнього політичного рішення про відокремлення, то партійні кола східних і південних областей роздували чулки про примусову українізацію, якщо Україна буде віддалятися від Росії.

– Процес перегляду історичного минулого можна умовно поділити на два напрями: “офіційний”, спрямований на захист реформованого комуністичного режиму, і “неофіційний”, головною метою якого було розкрити злочинну суть російсько-радянського правління в Україні в різні періоди і таким чином підірвати легітимність комуністичної влади. Іншою метою “неофіційного” напрямку було історичне обґрунтування домагань національного табору на незалежність.

Партійне керівництво активно використовувало історію в боротьбі із своїми політичними опонентами з „національного табору”. З метою їхньої дискредитації в партійній пресі проводились історичні паралелі між сучасними демократичними силами і крайніми націоналістами періоду громадянської і Другої світової воєн. За допомогою створення „образа ворога” номенклатура намагалась розколоти населення, відвернути невдоволення мас від себе і спрямувати його на „націоналістів”.

Провідною темою історичних пошуків „національного табору” була проблема російсько-українських відносин. Головний наголос тут робився, як і в інших республіках, на негативному аспекті російського панування з метою історико-ідеологічного обґрунтування прагнень до незалежності. Іншим важливим аспектом „неофіційного” напрямку інтерпретації історії був наголос на відмінності історичних шляхів українців і росіян. Тут простежується таж сама політична мета – обґрунтувати з допомогою історії окремішність українців і, відповідно, їх природне право на незалежне існування.

Типовою рисою більшості неофіційних публікацій було занурення у міфотворчість і романтизацію історії. В цьому проявилися не тільки комплекс меншовартості, але й природна потреба використання саме міфології, а не історичної правди, в якій міститься багато негативного, для побудови національної ідентичності.

Через цей процес романтизації історії як природного явища пройшло багато націй в період державотворення.

Активно використовували історію в Україні періоду «перебудови» і сепаратистські рухи. Тут, насамперед, ми бачимо спроби обґрунтувати за допомогою посилення на історію легітимність прагнень відокремитись від України. Висувалась ідея окремих етносів «змішаного» порядку, які мають право на самостійне існування. В цих рухах відобразились проблеми регіоналізму та незавершеності процесу формування української нації.

– В останні роки «перебудови», коли легітимність комуністичного правління стала хиткою, номенклатура почала шукати нових форм обґрунтування свого панівного становища. З метою збереження влади вона прийняла ідеологію національного табору з відповідним історичним обґрунтуванням. Комуністичні партапаратчики стали брати активну участь у масових акціях, спрямованих на відзначення героїчних подій української історії.

– Рух за національно-культурне відродження в Україні 1985 – 1991 років мав багато спільного із аналогічними рухами в інших країнах. Як правило, він починався як культурний рух із закликом до покращення стану національної мови та реабілітації деяких періодів історії. Поступово цей рух політизувався, питання мови та історії стали вже використовуватись як засоби мобілізації мас для певних політичних цілей. Особливо важливу роль в цьому процесі в Україні відігравала історія, оскільки в лінгвістичному відношенні населення республіки не було однорідним і його неможливо було консолідувати лише на основі мови. Історію в Україні, як і в інших республіках, почали використовувати для викриття негативних аспектів московського правління спочатку за часів більшовиків, а потім і царів. Це надавало новим політичним силам на теренах СРСР, що розпадався, необхідне ідеологічне підґрунтя для легітимізації своїх домагань у боротьбі за владу.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації

1. *Смольніков Ю.* Рух за поширення української мови в УРСР (кінець 1980-х років) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. наук. ст. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 289-305.
2. *Смольніков Ю.* Історія як засіб політичної боротьби: “національний табір” і “перебудова” в Україні (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.) // Український історичний збірник. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 299-313.
3. *Смольніков Ю.* Історична міфотворчість у пострадянських республіках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 473-481.
4. *Смольніков Ю.* КПУ і історія: боротьба за вплив на маси в “перебудову” // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія “історія”. – К., 2004. – Вип. 71-72. – С. 62-65.

5. *Смольніков Ю.* Історична міфотворчість в Україні (остання чверть XX ст.) // Культурологічні засади технічного та промислового дизайну у системі суспільних відносин. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 2004. – С. 31-33.
6. *Smolnikov Y.* [Book review] Robert J. Kaiser. The Geography of Nationalism in Russia and the USSR. – Princeton University Press, 1994, 471 pp. // Harvard Ukrainian Studies XXI (1-2) – P. 223-225.
7. *Smolnikov Y.* [Book review] Leonid Kistersky, C. Michael Soussan and Daniel L. Cruise. Security in Eastern Europe: the Case of Ukraine. – Providence: Brown University, 1994, 112 pp. // Harvard Ukrainian Studies XXI (1-2) – P. 228-230.

АНОТАЦІЯ

Смольніков Ю.Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.). Теоретичний аналіз. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2005.

В дисертації на основі широкого кола вітчизняних та зарубіжних джерел досліджено ключові питання національно-культурного руху в Україні періоду “перебудови”: відродження української мови та відновлення історичної пам'яті.

У праці проаналізовано стан вивчення проблеми, розглянуто практичне використання питань відродження української мови та історичної пам'яті для політичної мобілізації мас, побудови національної ідентичності та ідеологічного обґрунтування позицій різних політичних сил у боротьбі за владу. В роботі проведено історичні паралелі національно-культурних процесів в Україні та інших радянських республіках зазначеного періоду, виявлено їх характерні риси; показано ідеологічну переорієнтацію української партійної номенклатури, запозичення нею національно-культурних гасел опозиції із відповідною історичною інтерпретацією з метою збереження влади.

Ключові слова: національно-культурні процеси, лінгвістичні проблеми, історична міфологія, політизація масової свідомості, національна ідентичність, політична боротьба, історична пам'ять.

АННОТАЦИЯ

Смольников Ю.Б. Проблема возрождения украинского языка и исторической памяти в Украине (вторая половина 80-х – начало 90-х годов XX века). Теоретический анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2005.

В диссертации на основе широкого круга отечественных и зарубежных источников исследованы центральные вопросы национально-культурного движения в Украине периода «перестройки»: возрождения украинского языка и восстановления исторической памяти.

При анализе процесса политизации языкового вопроса в Украине, показана постепенная радикализация позиции творческой интеллигенции, от призывов к достижению «равноправного двуязычия», до рассматривания двуязычия как средства денационализации украинского народа. Требования украинской интеллигенции ставали все сильнее по мере распада СССР. Для нее, как и для интеллигенции других стран в периоды «национальных возрождений», была характерной тенденция отождествления судьбы титульной нации с решением языкового вопроса. Этим, по мнению автора, во многом объясняется ее активность в движении за придание государственного статуса украинскому языку. Автор отмечает, что в основе деятельности творческой интеллигенции направленной на возрождение украинского языка нередко стояли чисто прагматические интересы достижения определенных политических целей. При этом язык использовался как средство политической борьбы.

В работе раскрыта позиция коммунистического руководства в Украине в языковом вопросе, выявлена прямая зависимость от Москвы в принятии кардинальных решений о внесении изменений в систему образования республики и придании государственного статуса украинскому языку. Показаны различные аспекты движения за возрождение украинского языка в разных регионах республики, взгляды восточных и западных украинцев на языковую проблему, манипулирование языковой картой со стороны разнообразных общественно-политических объединений для достижения политических целей.

Исследуя процесс пересмотра исторического прошлого в Украине, автор выделяет два основных направления: «официальное» и «неофициальное». Главной целью «официального» направления была защита «достижений социализма». Историки данного направления пытались доказать, что сталинизм не был органическим явлением социализма. В их публикациях проводилась четкая линия между «преступной» деятельностью Сталина и его сообщников и деятельностью «истинных» коммунистов-ленинцев. Критика ленинской политики была табу для «официальных» историков фактически до самого конца «перестройки», поскольку на ней держалась легитимность советской власти. Другой характерной чертой «официальных» историков было активное участие в политической борьбе с целью поддержки правящего коммунистического режима. Выражалась она в публикациях в коммунистической прессе статей, в которых проводились аналогии между сторонниками независимости и крайними националистами времен УНР и УПА. Главной целью этих публикаций было отождествление лидеров современного национального движения за независимость с лидерами петлюровцев и бандеровцев, имена которых в психологии большинства восточных украинцев имели резко негативное восприятие, и таким образом дискредитировать их. Создавая «образ

врага» номенклатура пыталась расколоть население, отвести недовольство масс от себя и направить его на «националистов» и их сообщников.

Характерными чертами публикаций историков «неофициального» направления был акцент на негативных аспектах политики России в отношении Украины в ходе исторического развития. Основной целью таких публикаций была дискредитация советского и российского правления на Украине и, следовательно, поиск исторического обоснования стремлениям порожденных «перестройкой» новых политических сил достичь независимости.

В работе показана трансформация взглядов правящей номенклатуры на историческое прошлое республики вследствие подрыва в ходе «перестройки» легитимности коммунистической идеологии. Выделены основные направления создания новой исторической мифологии для формирования национальной идентичности украинцев. Произведено сопоставление национально-культурных процессов в Украине с аналогичными процессами в других странах, выявлены их характерные черты.

Ключевые слова: национально-культурные процессы, лингвистические проблемы, историческая мифология, политизация массового сознания, национальная идентичность, политическая борьба, историческая память.

ANNOTATION

Smolnikov Y.B. The Problem of Revival of Ukrainian Language and Historical Memory in Ukraine during *Perestroika* (1985-1991). – Manuscript.

Thesis for Candidate of Science degree in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of Ukrainian History of National Academy of Science of Ukraine. – Kyiv, 2005.

The thesis, on the broad basis of domestic and foreign sources, investigates the key issues of the national-cultural movement in Ukraine during *perestroika* years: the problems of revival of the titular language and national historical memory. Analyzed are the practical implementation of linguistic and historical issues for political mobilization of the masses, building of national identity, and ideological justification of the policy of different social and political organizations aimed at acquiring political power. Historical parallels between the appropriate national-cultural processes in Ukraine and other Soviet republics are drawn. Shown is the ideological transformation of the Ukrainian political elite from Communist into nationalist with the appropriate adoption of a new historical mythology.

Key words: national-cultural processes, linguistic policy, historical mythology, politization of mass consciousness, national identity, political struggle, historical memory.